

3. Котляревський І. Енеїда. Наталка Полтавка. Москаль-чарівник / передм. та прим. Б. Деркача. Київ : Дніпро, 1987. 366 с.
4. Кримський А. Твори : у 5 т. Київ : Наукова думка, 1972. Т. 2 : Художня проза, літературознавство і критика / за ред. О. Засенка. 718 с.
5. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського. Київ : Основи, 2001. 328 с.
6. Руданський С. Співомовки, переклади та переспіви / за ред. П. Колесника, упоряд. В. Мазного. Київ : Наукова думка, 1985. 637 с.
7. Ткаченко Р. Наукові екскурси як художній засіб у романі А. Кримського «Андрій Лаговський». *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство, мовознавство, фольклористика*. 2013. Вип. 24. С. 19–22.
8. Франко З. А. Кримський та І. Франко у взаємостосунках. *Східний світ*. 1993. № 1. С. 55–58. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Franko_Zynoviia/A_Krymskyi_ta_I_Franko_u_vzaiemostosunkak.pdf.
9. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1976. Т. 2 : Поезія / за ред. І. Басса. 545 с.

УДК 821.161.2

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.15.41>

«ВІДНАЙДЕНІ» ТЕКСТИ 1920-Х РОКІВ: СУЧАСНЕ БАЧЕННЯ

“REDISCOVERED” TEXTS OF THE 1920S: MODERN VISION

Харлан О.Д.,

доктор філологічних наук, професор,

*завідувач кафедри української та зарубіжної літератури і порівняльного літературознавства
Бердянського державного педагогічного університету*

У статті йдеться про можливість зміни поглядів на український літературний процес 1920-х років у зв'язку з новими републікаціями творів, написаних у цей період. Звертається увага на різні погляди щодо написання історії національної літератури, на існування «літературних рядів» та специфіку цих проблем в українському літературознавстві. Розглянуто й проаналізовано основні опубліковані останніми роками твори українських авторів, що видавалися у 1920-х роках, які знайомлять із тематично-жанровими різновидами, що пізніше майже не розвивалися або були трансформовані відповідно до вимог соціалістичного реалізму. Відзначено, що антології детективної, любовної, фантастичної, жіночої, репортажної прози, творчість окремих авторів (видавництво «Темпора», проєкт «Наші 20-ті»), видання «Смолоскипу» в серії «Розстріляне відродження» збагачують читацьке уявлення про літературний процес того періоду, відкривають невідомі імена. Підкреслено, що деякі автори змінили свої жанрово-стильові та тематичні письменницькі вподобання під тиском системи. У цьому напрямі проаналізовано повість Олеса Донченка «Золотий павучок» (1928 рік) і творчість Наталі Забіли, які пізніше стали відомі як автори творів для дітей. Повість, яку різко критикували сучасники, засвідчила наявну в українській літературі тенденцію осмислення формування «нової» людини й трансформацію традиційних почуттів (кохання, дружба тощо); художній доробок Наталі Забіли початку її письменницького шляху зневажливо характеризували як «любовно-еротичну» лірику, на противагу чому авторка написала «виробничі» романи «Тракторобуд» (1931–1933 роки) і «Семафори відкрито» (1935 рік, у співавторстві з Марією Забілою). Підсумовано, що український літературний процес перебуває сьогодні на тій стадії, коли змінюється парадигма пам'яті-забуття, а «віднайдені» тексти оновлюють картину літературного життя.

Ключові слова: літературний процес, літературний ряд, національна література, «Розстріляне відродження», антологія.

The article deals with the possibility of changing views on the Ukrainian literary process of 1920s in connection with new reprints of works written during this period. Attention is paid to different views on writing the history of national literature, the existence of “literary series” and the specifics of these problems in Ukrainian literary criticism. The main works of Ukrainian authors issued in recent years, published in the 1920s, which acquaint with thematic and genre varieties that later hardly developed or were transformed in accordance with the requirements of socialist realism, are considered and analyzed. It is noted that anthologies of detective, love, fiction, women’s, reportage prose, works of individual authors (publishing house “Tempora”, project “Our 20s”), the publication of “Torch” in the series “Shot Renaissance” enriches the reader’s idea of the literary process, period, reveals unknown names. It is emphasized that some authors have changed their genre-style and thematic writing preferences under the pressure of that system. In this vein, Oles Donchenko’s novel *The Golden Spider* (1928) and works of Natalya Zabyla, who later became known as authors of works for children, are analyzed. In this vein, Oles Donchenko’s novel *The Golden Spider* (1928) and works of Natalya Zabyla, who later became known as authors of works for children, are analyzed. The story was sharply criticized by contemporaries. This novel was

testified to the existing tendency in Ukrainian literature to comprehend the formation of a “new” person and the transformation of traditional feelings (love, friendship, etc.). Natalya Zabala’s artistic heritage was contemptuously characterized at the beginning of her writing career as “love-erotic” lyrics, in contrast to which the author wrote the “production” novels “Traktorobud” (1931–1933) and “Opened Semaphores” (1935, co-authored with Mariya Zabala). It is concluded that today the Ukrainian literary process is at the stage when the paradigm of memory-forgetting is changing and the “refund” texts update the picture of literary life.

Key words: literary process, literary series, national literature, “Executed Renaissance”, anthology.

Постановка проблеми. Дискусії навколо особливостей створення історії літератури існують досить давно. Застереження щодо цього питання зібрав і систематизував у праці «Чи можлива історія літератури» [1] Девід Перкінс, а в українській літературознавчій думці різні погляди й теорії оприявлені у збірниках статей «Нова історія української літератури (теоретико-методологічні аспекти)» [2] та «Історії літератури» [3]. Д. Перкінс дійшов висновку, що написання історії літератури передбачає відбір, узагальнення, організацію й певну позицію. «Вона відбирає для репрезентування тільки деякі тексти й релевантні події минулого часу, які має описувати; вона збирає їх у загальні об’єкти (наприклад, романтизм); вона приймає щодо них певну точку зору; нарешті, вона робить їх складовими частинами певної дискурсивної форми, що має початок, середину і кінець, в аристотелівських термінах, або засновок, розвиток і висновок у дискусійному виступі» [1, с. 21]. Академічна історія української літератури, написання якої розтягнене у часі (вийшло 4 томи, Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України), відображає проблеми, з якими стикаються автори під час роботи над проєктом, а також дає уявлення про пошуки шляхів його завершення. Серед актуальних проблем слід назвати відсутність повного корпусу текстів 1920–1930-х років, які довгий час були заборонені або ж не перевидавалися з часу першого оприлюднення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Літературний процес з історичної перспективи складається з художніх текстів різної художньої цінності, написаних у певний період. Необхідним і важливим є вивчення всіх явищ для розуміння особливостей культурної епохи. Як зауважує Г. Александрова, «щодо української літератури це питання на рівні теоретико-літературних узагальнень розглядалося лише побіжно, тому актуальним нині є усвідомлення естетичної та суспільно-історичної вартості творчості представників різних літературних рядів та зміни їх під впливом критичної ти читацької рецепції» [4, с. 43].

Поняття «літературний ряд» у літературознавчій обіг уведене Ю. Тиняновим у праці «Про літературну еволюцію» (1927 рік) [5]. Він пов’язував поняття з проблемою еволюції, історичної мінливості та функціональної співвіднесеності літе-

ратурних явищ як елементів загальної системи. Вчення про ряд у формалістів передбачало наявність загального історико-літературного контексту, куди вписується аналізоване явище. Щоби претендувати на достовірність, оцінки літературних фактів не мають бути абсолютними, вони визначаються тим, яке місце посідає явище в літературній еволюції та наскільки воно характерне для свого часу. Отже, необхідними складовими частинами розуміння місця твору в літературному процесі є оцінка сучасниками (літературна критика) й подальше осмислення істориками літератури.

Постановка завдання. Метою статті є з’ясування місця й ролі творів, які увійшли в науково-читацький обіг у новій суспільно-культурній ситуації, змінивши уявлення про особливості літератури 1920-х років у сучасному літературному дискурсі.

Виклад основного матеріалу. З кінця 1980-х років український літературний процес набуває іншого вигляду порівняно з попередніми десятиліттями. Поява спочатку журнальних публікацій, а потім окремих видань письменників, які були репресовані чи викреслені з мистецького життя з різних причин (еміграція, самогубство з політичних і психологічних причин тощо), визначила розширення кола авторських імен. Виходили друком твори знакових постатей своєї епохи, які були каталізаторами загального ходу подій, новаторами художнього стилю, зокрема Миколи Хвильового, Валер’яна Підмогильного, Віктора Петрова (Домонтовича), Євгена Плужника, Михайля Семенка.

Поза увагою залишилися автори, які тільки прийшли в літературу, надрукували перші твори, а потім або були знищені, або змінили орієнтири як у художньому, так і в цільовому смислах. «1930 року друкувалися 259 українських письменників. Після 1938 року з них друкувалися тільки 36. Просимо в’яснити МГБ, де і чому зникли з української літератури 223 письменники?» – запитували в телеграмі, відісланий з Нью-Йорка 20 грудня 1954 року, представники Об’єднання Українських Письменників «Слово» учасників другого Всесоюзного з’їзду в Москві, даючи таке своє пояснення: «розстріляно 17; покінчили самогубством – 8; арештовані, заслані в табори і іншими поліційними заходами вилу-

чені з літератури (серед них можуть бути розстріляні і померлі в концтаборах) – 175; зникли безвісти – 16; померли своєю смертю – 7» [6, с. 12–13].

За останні кілька років у літературний обіг увійшли тексти 1920-х років різного тематичного спрямування та художньої вартості, а саме у видавництві «Темпора» за упорядкування Ярини Цимбал вийшли антології детективної прози «Постріл на сходах» (2016 рік), любовної – «Беладонна» (2016 рік) і «Молодість» (2019 рік), фантастичної – «Атом у запряжі» (2016 рік) та «Останній Ейджевуд» (2018 рік), жіночої – «Моя кар'єра» (2017 рік), подорожніх репортажів – «Шляхи під сонцем» (2016 рік), твори В. Поліщука, М. Семенка, О. Мар'ямова, С. Плужника, М. Йогансена; серія «Розстріляне відродження» видавництва «Смолоскип» презентувала творчість Г. Шкурупія, К. Поліщука, М. Йогансена, С. Пилипенка, Ю. Шпола.

Автори, твори яких опубліковані в цих виданнях, зокрема Ю. Шовкопляс, Ю. Смолич, Д. Борзяк, П. Голота, О. Донченко, у свій час були гостро критиковані та засуджувалися за звернення до побутових тем, на десятиліття їх твори були забуті, а імена (як Смолича чи Донченка) асоціювалися з іншими літературними явищами. Показовою в цьому аспекті постає літературна доля О. Донченка (1902–1954 роки), твір якого «Золотий павучок» увійшов до антології «Беладонна».

Повість «Золотий павучок» вперше надруковано в журналі «Молодняк» у 1928 році, того ж року роман вийшов окремим виданням. Загальний тираж (видання 1928 і 1929 років) «Золотого павучка» сягнув 10 тисяч примірників. У передмові до антології любовного роману 1920-х років «Беладонна» (2016 рік), де через багато років було опубліковано твір, Ярина Цимбал робить такі спостереження: «Жанр любовного роману диктує свої вимоги: по-перше, це має бути романтична історія стосунків, по-друге, неодмінно зі щасливим кінцем. Джейн Остін ридала б, читаючи «Беладонну» чи «Донну Анну» з їхніми драматичними поворотами і дивними фіналами без «гепі ендів». Та цим і цікавий любовний роман 20-х років: не повторенням жанрових трафаретів, до яких уже звик і на які чекає нинішній читач, а оригінальними й несподіваними винаходами, поєднанням мелодраматичних шаблонів із духом доби нової економічної політики та... еротикою. Тобто нам це сьогодні здається невинними натяками на секс, а для критиків дев'яносто років тому це була кричуща порнографія» [7, с. 9].

Автор ставив перед собою завдання описати молодь нового часу, показати її в громадському

та суспільному житті, акцентувавши увагу на особистих стосунках. «Золотий павучок» транслює читачеві низку персонажів, а саме зразкового чоловіка Колю Шпака та його вірну й люблячу дружину Наталю; легковажного Володю Базилевича і його непримітну дружину Ніну. Протягом розвитку сюжету ролі чоловіків змінюються разом з їхніми характерами, світоглядами, вчинками та ідеалами. Отже, не такий уже й «хороший» Коля Шпак примудряється кохати свою віддану дружину Наталю та кохатися зі студенткою Сонею Бондар перед її одруженням, «хтивий» Володя Базилевич, незважаючи на свою дружину Ніну, яка повністю припиняє його цікавити, стає все частіше ходити до повії Зізі не тільки за сексом, але й за коханням, яке несподівано виникає.

Невипадкова назва повісті: образ золотого павучка, який з'являється на початку твору для того, щоб зосередити увагу на цій деталі, і так само несподівано зникає, щоб знову з'явитися в кінці як підсумок, – це відповідь на необдумані вчинки персонажів та авторське трактування стосунків нового покоління. Вперше про павутинку згадує Наталя, коли відряджає Колю в армію: «Проводи комсомольців, перон, Коля – все пропливло, змішалось. Раптом нова думка: вона загадала ту білу, сріблясту павутину, що повісла на Колиному кепі. Павутинка. Наталя так її пам'ятає, до болю. Яка маленька риска, а от же, впала в вічі – не забудеш. Знову все пливе в голові, туманіє» [8, с. 18]. Вдруге цей символ з'являється вже в житті Володі Базилевича, але не як просто павутинка, адже перед читачем постає гарненька золота брошка на грудях у Зізі з дорослим павучком, який у своїх витончених лапках тримає жертву – зелену мушку. Спочатку Володя не надає цій прикрасі такої пильної уваги, але згодом, коли все частіше й частіше навідується до Зізі, він починає ототожнювати її з цим самим павучком, який зображений на брошці (як вона блищала золотими переливами на грудях Зізі, так і її пишне волосся мерехтіло на плечах золотавих кольором), а себе – з отією нещасною, бідною та довірливою мушкою, яка потрапила у полон до павучихи. Втретє знову постає перед нами тоненька срібляста павутинка, яка насправді вже ніколи не покине Базилевича. Цю легку, тендітну павутинку він бачить уже у в'язниці, коли намагається покінчити своє життя самогубством, і саме в цю мить починає розуміти всю гіркоту і прикрий біль свого існування поряд із молоденькою, привабливою та улесливою хижачкою Зізі, яка затягнула його до павучої пастки: «Там, у кутку, він побачив округлу сітку тонюсінької павутинки.

Звичайна павутина і звичайний павучок. Але він нагадав Базилевичеві другого павучка. Він несамохіть пригадав золоту Зізіну брошку. Де твій золотий павучок, Зізі? Де ти сама? І хіба ти, Зізі, не маленький мій і безумний павучок, і хіба не золоте твоє волосся?» [8, с. 133]. Срібляста павутинка, що повисла у Колі на кепі, павук-брошка Зізі, тюремний куток, заснований павучим плетивом, стає символом подружнього життя (та загалом людської долі), яке так легко зруйнувати, як порвати сріблясту нитку.

Сучасні автори критики по-своєму оцінювали творчий прозовий дебют у великому жанрі молодого автора. Іван Багмут підкреслював, що є «в «Золотому павучку» (як і в «Сурмах») уміння створити відповідний настрій, вміння примусити читача жити життям героїв повісті, відчувати найтонші нюанси їхніх переживань і, зрештою, розбудити в читача (принаймні молодого) інтерес до певних соціально-побутових питань і проблем» [9, с. 112]. Водночас рецензент критикував О. Донченка за те, що той «не вивів у своїй повісті ні сильних, ні оригінальних фігур. Не дав чогось виняткового (хоч і типового), не висунув жодної проблеми; він дав звичайних людей і звичайне життя. Та й сам автор не став над цим звичайним. Справляється таке враження, ніби йому досить оцього самого буденного життя, ніби підвестись над загалом, підвестись до самозречення, до витримання принципів у чистоті йому навіть і не хочеться. І це скрізь: і в розв'язанні, вірніше, постановці пологої проблеми, і в питаннях боротьби між громадськими обов'язками і власними інтересами тощо» [9, с. 114], а також кидав таке зауваження: «Не можна вважати за плюс і те, що Донченко частенько скочується до еротики, до смакування сексуальних моментів» [9, с. 114].

Таким чином, повість «Золотий павучок» О. Донченка (а разом з нею й інші твори, що увійшли в антологію, зокрема «Беладонна» В. Минка, «Донна Анна» Г. Брасюка, «Бруд» і «Розвага» П. Голоти, «Повість без назви» П. Ванченка, «Недуга» Є. Плужника, «Ганнуся» О. Мізерницького, «Геній» Ю. Шовкопляса, «Дівчина» В. Вражливого) дає нам можливість спостерегти цікаву тенденцію, що засвідчує важливість любовно-психологічної теми в тогочасній літературі.

Перший том антології фантастичної прози теж відкриває нові імена й нові твори. Він містить три романи, а саме «Атом у запрязі» невідомого автора, який вибрав собі колективний псевдонім Блюм і Розен, «Азіатський аероліт» Івана Ковтуна та «Ідуть роботарі» Володимира Владка. Творів,

написаних під псевдонімом Блюм і Розен, більше не було в українській літературі, Іван Ковтун (псевдонім Юрій Вухналь) у 20-ті роки був відомий як гуморист, а також писав для дітей (був розстріляний у 1937 році). Володимир Владко (справжнє прізвище Єремченко) продовжував працювати в літературі протягом ще багатьох десятиліть. Теми, до яких звертаються автори, досить різні: наукові відкриття, поєднані з карколомними пригодами; мандрівка до місця падіння Тунгуського метеорита в Сибіру; світ роботів-роботарів.

Окрему сторінку історії літератури складають автори, які змінили цільову аудиторію (як і О. Донченко, почали писати твори для дітей), зокрема Наталя Забіла, Оксана Іваненко, які починали лірикою та психологічною прозою для дорослих. Ім'я Наталі Забіли (1903–1985 роки) повернулося в літературознавчий і читацький обіг після публікації статей Т. Трофименко [10] і Я. Цимбал [11]. Якщо раніше (та й сьогодні) її творчість здебільшого аналізувалася в контексті української дитячої літератури, зверталася увага на велику роль письменниці у її розвитку, то останніми роками письменницький доробок авторки, її біографія стали розглядатися дещо під іншим кутом зору [12]. У рецензії на першу збірку поезії «Далекий край» (1927 рік) Михайло Доленго (1896–1981 роки) досить високо оцінив дебют Наталі Забіли, хоч «акуратно» натякнув на те, що «досвідчений читач закидатиме їй винниченківщину», індивідуалізм, відсутність «конкретної специфічності нашого, нового побуту» [13, с. 145], насправді бачимо тут ліричну героїню, яка впевнено й відкрито говорить про свої почуття, звертається до еротичних мотивів, не боїться говорити про тіло і про власний вибір жінки, що яскраво засвідчує епатажна поезія «Один вечір»: «В синім місті гомони послули, / Цілувалась з присмерком земля... / Ти мені на розі темних вулиць / Кинув гостро: – Діти або я!... / Мовчазних будинків сонні лица, / Деся у сині – мрії дальніх сіл... / Любий мій! Я перш за все – самиця, / І для мене діти перш за все. / Прорізали промені трамваїв / Ліхтарів сріблястії мости... / Ти пішов... А я вже не знаю – / Може, перш за все на світі... ти?» [14, с. 19]. «В маленькій збірочці у Н. Забіли, – писав критик, – вміщено лише 12 поезій і зовсім немає порожніх рядків. Змістова насиченість і своєрідна свіжість творять поетці власне обличчя. З боку зовнішньої форми особливих закидів їй робити нема чому» [13, с. 145].

Наступна збірка «Сонячні релі» (1928 рік) значною мірою продовжувала попередню, але «партійне замовлення» звучало вже чіткіше:

не в окремих поезіях, а в загальному настрої бачити щасливе життя в майбутньому, незважаючи на трагічне сьогодні («Будівничче»). У першій половині тридцятих років надруковані два романи, а саме «Тракторобуд» (1931–1933 роки) і «Семафори відкрито» (1935 рік, у співавторстві з Марією Забілою), що пізніше не перевидавалися та які критика відносить до «виробничого» жанру. Водночас у 1930-х роках Наталя Забіла повністю переходить на літературу для дітей, можливо, цим врятувавши собі життя. У 1978 році у виданні «Три чверті віку» (до 75-річчя письменниці) її поетичні твори раннього періоду були надруковані у відредагованій версії.

Такі публікації дають можливість побачити літературний процес 1920-х років крізь призму теорії «літературних рядів», позаяк унаочнюють присутність надзвичайно різноманітного письменницького світу. З іншого боку, вони підтверджують думку Ю. Лотмана, який вважав, що «кожна культура визначає свою парадигму того, що слід пам'ятати (тобто зберігати), а що підлягає забуттю. Останнє викреслюється з пам'яті колек-

тиву і ніби «перестає існувати». Однак змінюється час, система культурних кодів, і змінюється парадигма пам'яті-забуття. Те, що оголошувалося істинно-суттєвим, може стати «таким, що ніби не існує» і таким, що підлягає забуттю, а неіснуюче – стати наявним і значимим» [15, с. 673].

Висновки. Отже, можемо говорити про присутність в українському літературному процесі таких явищ, як детективна, любовна, жіноча, репортажна проза, жанри фантастики, про які в «класичних» історіях вітчизняного письменства не йшлося. Привнесення в літературознавчий обіг нових імен, творів, художньо-тематичних знахідок викликає необхідність посилення уваги до другорядних письменників, переосмислення їх ролі в мистецькому процесі. Наступна публікація творів цього періоду, глибше дослідження архівних матеріалів (зокрема, архівів спецслужб, позаяк багато українських авторів були репресовані у 1930-х роках, а деякі твори загублені у спецховищах) сприятимуть чіткішому уявленню про український літературний процес ХХ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Перкінс Д. Чи можлива історія літератури? / перекл. з англ. А. Іщенко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 152 с.
2. Нова історія української літератури (теоретико-методологічні аспекти) : збірник статей. Київ : Фенікс, 2005. 260 с.
3. Історії літератури : збірник статей. Київ : Смолоскип, 2010. 368 с.
4. Александрова Г. «Літературні ряди»: змінність і рухомість. *Дивослово*. 2012. № 1. С. 43–46.
5. Тынянов Ю. О литературной эволюции. *Литературная эволюция: избранные труды*. Москва : Аграф, 2002. С. 189–204.
6. Розстріляне відродження: антологія 1917–1933: поезія – проза – драма – есей / упорядк., передм., післямова Ю. Лаврінченка ; післямова Є. Сверстюка. Київ : Смолоскип, 2004. 992 с.
7. Цимбал Я. Біологія понад усе! *Беладонна. Любовний роман 20-х років*. Київ : Темпора, 2016. С. 7–17.
8. Донченко О. Золотий павучок : повість. Харків : ДВУ, 1928. 141 с.
9. Багмут І. О. Донченко. Золотий павучок. *Молодняк*. 1928. № 5. С. 112–114.
10. Трофименко Т. Наталя Забіла – «перш за все самиця»? *Sempertiro* : збірник на пошану професора Володимира Панченка до 60-річчя від дня народження / упоряд. В. Моренець. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2014. С. 256–266.
11. Цимбал Я. Циркачка, дворянка і комуністка: три еротичні поетеси 20-х років. URL: <http://litakcent.com/2016/03/11/cyrkachka-dvorjanka-i-komunistka-try-erotychni-poetesy-20-h-rokiv>.
12. Харлан О. Наталя Забіла: зламана доля чи літературний успіх? *Дивослово*. 2018. № 6. С. 55–58.
13. Доленго М. Наталя Забіла «Далекий край». *Гарт*. 1927. № 2–3. С. 144–145.
14. Забіла Н. Далекий край : поезії. Харків : Плужанин. 33 с.
15. Лотман Ю. Память в культурологическом освещении. *Семіосфера*. Санкт-Петербург, 2004. С. 673–676.